

Н. Г. Фарина,

Львівський національний університет ім. Івана Франка, м. Львів

ЗАЙМЕННИКОВО-ОЗНАЧАЛЬНІ РЕЧЕННЯ У СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ ПОВІСТІ «ЗАХАР БЕРКУТ» І. Я. ФРАНКА

У статті проаналізовано особливості функціонування складнопідрядних речень з підрядними займенниково-означальними, які були виявлені у повісті І. Я. Франка «Захар Беркут» (1883). Перелічено мовні явища, якими вони ускладнені. Виявлено способи розташування залежних частин щодо головних, а також сполучні засоби, за допомогою ці частини приєднуються.

Ключові слова: складнопідрядні речення з підрядними займенниково-означальними, сполучні засоби, корелятивна пара.

В статье проанализированы особенности функционирования сложноподчиненных предложений с придаточными местоименно-определятельными, которые были обнаружены в повести И. Франко «Захар Беркут» (1883). Перечислены языковые явления, которыми они осложнены. Выявлено способы расположения зависимых частей относительно главных, а также соединительные средства, с помощью эти части присоединяются.

Ключевые слова: сложноподчиненные предложения с подрядными местоименно-определятельными, соединительные средства, коррелятивная пара.

The article deals with the specificity of operation of the complex sentences with pronoun-attributive subordinate clauses, which were found in the story Ivan Franko «Zahar Berkut» (1883). Author concentrate attention on phenomena, they are complicated. It was also revealed location of dependent parts and conjunctive means which were joining these parts.

Key words: complex sentences with pronoun-attributive subordinate clauses, conjunctive means, correlative pair.

Дослідження особливостей творів окремого знакового письменника – важливий матеріал для встановлення основних закономірностей розвитку мови на певному етапі. Проза І. Я. Франка багата на різноманітні синтаксичні способи відображення авторського ідейно-тематичного задуму, одними з найяскравіших серед яких є складнопідрядні речення атрибутивної семантики. У займенниково-означальних реченнях вона виражається специфічно, адже опорний елемент не має конкретного змістового наповнення. Р. О. Христіанінова трактує речення, в яких головній частині опорним компонентом виступають займенники, як особливий структурно-семантичний тип – **катафоричні** складнопідрядні речення, бо катафора – «семантико – синтаксичне явище встановлення лексичної або преференційної тотожності займенника з його вербальним відповідником, який перебуває у наступному контексті» [4, с. 91]. Цим зумовлена необхідність залежної частини, яка, крім значеннєвих означальних відтінків, уточнює, пояснює, про що йдеться, містить цілком нову інформацію про співвідносні елементи.

У структурі складнопідрядних речень з підрядними атрибутивної семантики займенники можуть виконувати дві функції – співвідносних слів у головній частині і сполучних засобів у підрядній, будучи при цьому повноцінними елементами синтаксичної організації кожної з частин складного речення. Саме тому в межах логіко-граматичної класифікації окремої групи вони не складають, адже в основі такого поділу – співвіднесеність підрядної частини з певним членом речення в головній.

О. Є. Вержбицький [2, с. 408] у колективній монографії «Курс сучасної української літературної мови», аналізуючи особливості підрядних означальних речень, згадує про співвідносні слова, називаючи їх вказівними. Він наголошує на їхній дейктичній функції, а також на можливості розкриття змісту цих одиниць підрядними реченням.

У повісті «Захар Беркут» засвідчено 28 елементарних (53, 8 %) та 24 (46, 2 %) неелементарні складні синтаксичні структури, у складі яких є займенниково-означальні підрядні частини. У 8 неелементарних реченнях виявлено дві і більше залежні займенниково-означальні частини. Вони характеризуються різними особливостями формального та змістового зв'язків.

У головних частинах поліпредикативних структур наявні опорні слова, зміст яких розкривають залежні частини. У ролі корелятивів, засвідчених у займенниково-означальних реченнях повісті, найчастіше виступають вказівні займенники **той (та, те, ті)** – 48, 8%; **такий (така, таке, такі)** – 17, 1 %; означальні займенники **весь** – 19, 5 %; **кождий** – 4, 9 %, наприклад: *На становищі супроти звіра були два околичних бояри, з тих, що то найголосніше перехвалювалися і хотіли перед усіма показатися мисливцями* [3, с. 16]. – *Нічого злого я не сказав тобі, боярине, – нічого такого, що би приносило нечесть тобі або твоїй доньці* [3, с. 38]. *От так буде кождому, хто поважиться торкнути мене чи рукою, чи словом* [3, с. 69].

Решта 9, 7 % – це одиничні випадки уживання в ролі опорних слів елементів **один з них** (розподільно-видільна семантика), **один** (семантичний відповідник неозначеного займенника **якийсь**), заперечного займенника **ніхто**, неозначеного займенника **хтось**, наприклад: *За тим не зупиняючись ані на хвилю і не даючи ворогам часу до наміслу, медвідь кинувся на одного з них, що саме стояв на його протоптаній стежці* [3, с. 16]. – *Браття, – говорив він, – відай, прийдеться нам погибати, бо на рятунок слаба надія, а монголи, се знайте наперед, не пощадиють нікого, хто дістанеться в їх руки, так, як не пощадили наших ранених товаришів* [3, с. 108]. *Тут є хтось, що потребує твоєї помічі* [3, с. 182].

У творі виявлено одне речення, де опорний елемент – співвідносне слово – опущений, але з контексту та змісту всієї конструкції здогадуємося про його необхідність. Саме тому речення *Щаслив, кому судилося жити в ті дні!* [3, с. 184] зараховуємо до займенниково-означальних, хоча не всі мовознавці погоджуються з таким твердженням [5, с. 271].

Опорні слова разом зі сполучними засобами утворюють корелятивні пари: **той** – **що** (26, 8 %), **весь** – **що** (14, 6 %), **той** – **хто** (9, 8 %), **той** – **котрий** (7, 3 %), **такий** – **який** (7, 3 %), **такий** – **котрий** (4, 9 %), **кожний** – **хто** (4, 9 %), **весь** – **хто** (4, 9 %), **такий** – **що** (4, 9 %), наприклад: *Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позибали стрілами та списами* [3, с. 176]. *Хто мені при таких ділі нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти мого розуму* [3, с. 149]. *Доля звичайно тих найвище підносить, котрих думає найнижче зіпхнути* [3, с. 39]. *Сей ланцюг – то наш руський рід, такий, який вийшов з рук добрих, творчих духів* [3, с. 55]. *Твій батько не таку силу виведе проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть* [3, с. 138]. *Той монах умів чудово лічити рани і брався навчити своєї штуки кожного, хто проживе з ним рік у добрій згоді і покажеться йому чоловіком щирого серця й чистої душі* [3, с. 44]. – *Беріться за линви, всі, хто може досягнути!* [3, с. 153]. – *Максимове слово таке, що воно не має сили в устах іншого; тільки як він сам може сказати його, воно має силу* [3, с. 140].

Решта 14, 6 % корелятивних пар – це випадки функціонування таких елементів, як **один з них** – **що**, **один** – **що**, **ніхто** – **хто**, **той** – **який**, **хтось** – **що** (по 3, 95 %): *За тим не зупиняючись ані на хвилику і не даючи ворогам часу до наміслу, медвідь кинувся на одного з них, що саме стояв на його протоптаній стежці* [3, с. 16]. *Та ось один, що стояв серед шляху, мов на сторожі, дав знак трубою, і в повній зброї всі дружинники стали в ряд перед боярським домом, піднявши списи, нап'явши луки, мов до битви* [3, с. 97]. – *Браття, – говорив він, – відай, прийдеться нам погибати, бо на рятунок слаба надія, а монголи, се знайте наперед, не пощадають нікого, хто дістанеться в їх руки, так, як не пощадили наших ранених товаришів* [3, с. 108]. *Валом котилася вода горі долиною, якраз у противнім напрямі від того, в якім плила відвіку* [3, с. 163]. *Тут є хтось, що потребує твоєї помочі* [3, с. 182].

Підрядні частини займенниково-означальних речень майже не зазнають ускладнень формальними елементами. Лише у 10 реченнях залежні частини містять однорідні члени, які дещо порушують прозорість змістових відношень та вносять додаткову інформацію у речення. Наприклад: *Зимний піт виступив на чолі Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузькій кам'яній плиті мусить розігратися боротьба на життя і смерть і що того буде перемога, хто зможе вдержатися на тім становищі й зіпхнути з нього противника* [3, с. 21]. *Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього громади* [3, с. 43]. В одному реченні засвідчено використання відокремленої обставини, вираженої порівняльним зворотом: *Та ось один, що стояв серед шляху, мов на сторожі, дав знак трубою, і в повній зброї всі дружинники стали в ряд перед боярським домом, піднявши списи, нап'явши луки, мов до битви* [3, с. 97].

Підрядна частина щодо головної найчастіше розташована у постпозиції (56, 8 %). Наприклад: *Максим найдужче рад був тому, що його побоювання не справдилося, що йому не довелося перед очима Мирослави поборювати її батька і прогонювати на незвісні шляхи ту, з котрею рад би був ніколи не розстатися* [3, с. 99]. Рідше залежна частина розташована в інтерпозиції – 25 %, наприклад: *Але ті, що захотять опиратися його силі, буду. ть нещадно роздавлені, як хробаки під колесами воза* [3, с. 103]. Препозиційне розташування підрядної частини щодо головної становить 18, 2 %: *Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть* [3, с. 136].

Поліпредикативні одиниці з кількома підрядними слугують інструментом точнішого відтворення дійсності та деталізації словесної характеристики умов спілкування. Жанр тексту визначає не лише кількісне співвідношення різних видів підрядних речень, але й особливості функціонування у ньому різноманітних комбінацій поліпредикативних одиниць різної семантики однорідного, неоднорідного чи послідовного розташування. Крім того, І. Я. Франко будує складнопідрядні речення нерозчленованої структури в поєднанні з іншими видами підрядних речень.

У тексті повісті засвідчено 8 випадків, де в одній структурі поєднано кілька підрядних займенниково-означальних частин. Однорідна супідрядність засвідчена у 4 реченнях, залежні частини містять однакові сполучні засоби і однобічно розкривають співвідносне слово, наприклад: *Любо було глядіти на ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почуттям того, що їм прийдесть заступати своїми грудьми все, що найдорожче у них на світі, що на їх оружжя вложено велике діло* [3, с. 118]. *Хоч і як ненависний був йому боярин, але все-таки він був вітцем тої, котра мов чаром опанувала його серце і його мислі, за котру він віддав би був життя* [3, с. 69]. Неоднорідна супідрядність виявлена у 3 таких поліпредикативних одиницях: *Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людей, а в кого серце чисте і щиро-людське чує, той і в них побачить своїх братів, живих людей, а в життю їх, хоч і як неподібним до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших «культурних» часів* [3, с. 6]. *Порядки тоті не в'яжуть і громаду, а тільки додають їй сили і влади для охорони всього, що добре і хосенне, а для знищення всього, що зле і шкідне* [3, с. 56].

Одне речення на зовнішньому рівні містить 3 змістові блоки, у двох з яких засвідчено використання займенниково-означальних залежних частин: *Ті з потоплюючих, що стояли заду, ближче несхибної водяної смерті, тислися наперед; ті, що стояли при самих купях, виставлені на удари своїх товаришів, з зойком перлися взад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлені й задніми й передніми в воду* [3, с. 172].

У головній частині в ролі опорних слів виступають такі елементи: **той** (50 %), **весь** (25 %), **ми** (8, 4 %), **ти** (8, 3 %), **такий** (8, 3 %). Разом зі сполучними засобами вони утворюють такі корелятивні пари: **весь** – **що** (4 випадки вживання), **той** – **що** (4), **ми** – **котрі** (3 випадки при однорідній супідрядності), **той** – **котрий** (3), **ти** – **котрий** (2), **той** – **хто** (1), **такий** – **що** (1), наприклад: *П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнялися з тими, од котрих боронилися* [3, с. 172]. *Ті з потоплюючих, що стояли заду, ближче несхиб-*

ної водяної смерті, тислися наперед; ті, що стояли при самих купях, виставлені на удари своїх товаришів, з зойком перлися взад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми й передніми в воду [3, с. 172]. Ти, котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого і ми шанували досі щорічними празниками! [3, с. 152]. Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людей, а в кого серце чисте і щиро-людське чує, той і в них побачить своїх братів, живих людей, а в життю їх, хоч і як неподібним до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших «культурних» часів [3, с. 6].

Ускладнень підрядних частин однорідними членами речення зазнають 5 неелементарних займенниково-означальних структур: *Хоч і як невинний був йому боярин, але все-таки він був вітцем тої, котра мов чаром опанувала його серце і його мислі, за котру він віддав би був життя* [3, с. 69].

Засвідчено 62, 5 % речень, у яких усі підрядні займенниково-означальні частини розташовані у постпозиції, що зумовлено використанням однорідної супідрядності як способу підпорядкування залежних частин. У ще одній синтаксичній одиниці виявлено інтерпозиційне розміщення обох підрядних займенниково-означальних частин, що стосуються різних змістових блоків. Також засвідчено речення, де поєднано різні види розташування предикативних частин: препозиція і постпозиція, наприклад: *Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людей, а в кого серце чисте і щиро-людське чує, той і в них побачить своїх братів, живих людей, а в життю їх, хоч і як неподібним до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших «культурних» часів* [3, с. 6]); інтерпозиція і постпозиція: *Порядки тоті не в'яжуть і громаду, а тільки додають їй сили і власти для охорони всього, що добре і хосенне, а для знищення всього, що зле і шкідне* [3, с. 56]. Як зазначала У. Я. Єдлінська, «інверсійний порядок підрядних додаткових зумовлений, можливо, як і сьогодні, стилістичним фактором: потребою виділення змісту підрядного речення, логічного його наголошення, особливого підкреслення» [1, с. 77].

Проведений аналіз засвідчує, що синтаксичні одиниці атрибутивної семантики узагальнено передають основний зміст, доповнюючи, підсилюючи його новою інформацією. Уведення таких структур у текстове повільно повісті давало І. Я. Франкові змогу майстерно передавати певні сюжетні колізії, деталізувати описові картини твору. Складнопідрядні речення з підрядними займенниково-означальними є важливим інструментом творення художньої образності, вони збагачують твір змістовими деталями атрибутивного змісту, уточнюють, унаочнюють сказане.

Література:

1. Єдлінська У. Я. Питання історичного синтаксису української мови: на матеріалі листів Богдана Хмельницького / У. Я. Єдлінська. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 108 с.
2. Курс сучасної української літературної мови : у 2 т. / За ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. II. Синтаксис. – 408 с.
3. Франко І. Я. Захар Беркут : образ громадського життя Карпатської Русі в XIII в. / І. Я. Франко. – Львів : Товариство ім. Т. Г. Шевченка, 1883 р. – 184 с.
4. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р. О. Христіанінова. – К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 363 с.
5. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 316 с.